

Vykypěl, Bohumil

Dvě poznámky k vývoji české deklinace

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [73]-79

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101652>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BOHUMIL VYKYPĚL

DVĚ POZNÁMKY K VÝVOJI ČESKÉ DEKLINACE

K instrumentálu singuláru adjektiv typu *dobrý*

Jak známo, v některých českých dialektech, v nichž existuje změna *y > ej*, není tato změna v koncovce instrumentálu singuláru adjektiv typu *dobrý* (sr. Bělič 1972, 169). Tato skutečnost je nápadná tím, že zde dochází k porušení zákona o bezvýjimečnosti hláskových změn. Je proto pochopitelné, že byly podniknuty pokusy o její vysvětlení. Jak známo, jedinou silou – kromě působení jiného hláskového zákona, což v našem případě není splněno –, která je schopna zrušit platnost určitého hláskového zákona, je tvaroslovná analogie (obecně k této problematice, jakož i pro polemiku s odpůrci těchto dvou tezí viz Szemerényi 1990, kap. II). Vysvětlením, které se nejvíce nabízí, je, že se jedná o vyrovnání s koncovkou lokálu singuláru na *-ím* (< *-ém*; v dialektech, v nichž došlo ke změně *y > ej*, došlo i k úženi *é > í*), sr. Bělič (1972, 169), Lamprecht–Šlosar–Bauer (1986, 189). Vyvstává ovšem otázka, proč k takovému vyrovnání došlo, tzn. proč nezůstala zachována koncovka *-ejm* konkurující v instrumentále singuláru v jistém období koncovce *-ým* (sr. Cuřín 1967, 99nn). Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, bude dobře připomenout si, že paradigma typu *dobrý* získalo po změnách *y > í* a *é > í* následující podobu (pokud jde o životnou kongruenci):

N	<i>dobrej</i>	<i>dobří</i>
A	<i>dobřího</i>	<i>dobří</i>
G	<i>dobřího</i>	<i>dobřejch</i>
D	<i>dobřímu</i>	<i>dobřejm</i>
L	<i>dobřím</i>	<i>dobřejch</i>
I	<i>dobřím</i>	<i>dobřejma</i>

Necháme-li stranou nominativ, vidíme, že neprovedením změny *y > ej* v instrumentále singuláru bylo dosaženo shodné podoby první vokalické složky singulárních koncovek. Vyvstává otázka, proč se tak stalo; jinak řečeno, proč mělo být takové shodné podoby dosaženo. Odpověď se stane jasnější, srovnáme-li uvedenou deklinaci typu *dobrý* s jejím měkkým protějškem, s typem *jarní*:

N	<i>jarní</i>	<i>jarní</i>
A	<i>jarního</i>	<i>jarní</i>
G	<i>jarního</i>	<i>jarních</i>
D	<i>jarnímu</i>	<i>jarním</i>
L	<i>jarním</i>	<i>jarních</i>
I	<i>jarním</i>	<i>jarníma</i>

Jasně je vidět, že i zde je – dokonce i v nominativu – stejná první vokalická složka koncovek. V obou případech lze tyto vokalické složky resegmentací koncovek přehodnotit a považovat je (spolu se Skaličkou 1951, 60n) nikoli za součást koncovek, nýbrž za téma (kmenotvorný formant). U typu *jarní* pak dostaneme téma *f*, u typu *dobrý* téma */ej*. Koncovky jsou pak pro oba typy tytéž, a to následující:

N	-Ø	-Ø
A	-ho	-Ø
G	-ho	-ch
D	-mu	-m
L	-m	-ch
I	-m	-ma

Takové přehodnocení má ale důsledek pro typologické hodnocení těchto koncovek, neboť tak většina z nich nabývá podoby — náležející spíše typu aglutinačnímu: koncovka je ke kmeni připojena volněji, než když má s kmenem společnou slabiku (sr. Skalička 1951, 32n, 66, 70n); kromě toho tak vzniká jediná série koncovek pro všechna adjektiva (vyjma posesivních), snižuje se tedy synonymie, která je rysem flexivním. Zde je možno hledat i vysvětlení pro naši otázku. Jak ukázal Skalička (1941, 31nn), lze od doby staročeských přehlásek, kterou lze považovat – Skaličkovými slovy – za „akmé flexivnosti“, pozorovat jako hlavní vývojový princip české deklinace tendenci k aglutinaci. Do tohoto schématu je tedy z výše popsaných důvodů možno zařadit i absenci změny *y > ej* v instrumentále singuláru adjektiv typu *dobrý*, resp. to, že ze dvou konkurujících koncovek *-ým (-ím)* a *-ejm* byla vybrána první.

Je ovšem třeba říci, že i variantní, již naznačené vysvětlení koncovky *-ím*, totiž, že byla převzata od lokálu singuláru, a to proto, že „různost tvarů zde není funkční, protože oba pády jsou u substantiv formově odlišeny“ (Lamprecht–Šlosar–Bauer 1986, 189), zapadá do rámce Skaličkovy teze: jedná se zde o snížení schopnosti kongruence, tedy tendenci proaglutinační.

Obecně budiž ještě dodáno, že obnovením zřetelnosti tématu se jazyk dostává na hranici mezi typem flexivním a aglutinačním, tedy do situace, v níž se nachází i model indoevropštiny bezprostředně po vzniku afixální deklinace (sr. Skalička 1951, 61 a 1941, 16-18).

POZNÁMKA: Na otázku, proč nebylo zabráněno změně *y > ej* i v nominativu singuláru typu *dobrý* — bylo by tak dosaženo shodné podoby tématu i zde — lze odpovědět, že důvodem byla snaha zabránit homonymii nominativu singuláru a nominativu plurálu. To je ovšem zjevně dílčí tendence proti-

aglutinační: zabráněním vzniku homonymie se totiž zachovává schopnost kongruence, tedy rys neaglutinační. Homonymie (polyfunkčnost) koncovek má jiný typologický efekt u substantiv a jiný u adjektiv. Zatímco u substantiv je to rys flexivní (úžeji připíná koncovku ke kmeni), u adjektiv je to rys aglutinační, a to právě proto, že snižuje schopnost kongruence (aglutinační typ nevyjadřuje přináležitost adjektiva k jistému substantivu koncovkami jako typ flexivní, nýbrž slovosledem – polohou adjektiva).

K osudům prostředků kategorie duálu (srovnání česko-lotyšské)

Jak známo, stará čeština má morfologickou kategorii duálu. Kategorie duálu je obsažena i v rekonstrukčním modelu praslovanštiny. Kdy a proč tato kategorie vznikla, není zcela jasné. Zodpovězení otázky, zda lze duál zahrnout do modelu indoevropského prajazyka, záleží na tom, jakou metodu pro jeho konstrukci zvolíme. Klasická mladogramatická či mladogramaticky inspirovaná komparatistická metoda, opírající se prioritně o svědectví dříve doložených jazyků, jednoznačně duál pro indoevropštinu předpokládá (sr. Brugmann 1904, 387n, Szemerényi, 1990, 166, Rix 1992, 115, 190, Meiser 1998, 33, 38 ad.). Alternativní přístupy pracují s co nejjednodušším výchozím systémem a předpokládají nezávislou, časově různou paradigmaticizaci kategorií in potentia obsažených ve společném systému. Vzorovým příkladem je Kurzová (1993, sr. i Hoskovec 1996; vychází z ní i Hoskovec 1998, 1999). Kurzová předpokládá dvě fáze: derivačně-flexivní a paradigmaticko-flexivní. Zásadním rysem první fáze je nerozlišování slovotvorných a morfologických funkcí formantů; vztahy slova ve větě jsou dány inheretní sémantikou jeho formantů. V druhé fázi se vydělují morfologické funkce jako samostatné; funkce morfů jsou dány opozičně. Pokud jde o duál, lze pro něj – jako Hjelslevovskou (Hjelsmslev 1971, 16n) formuli vyjadřující korespondenci forem doložených v jednotlivých indoevropských jazycích – rekonstruovat sufix $-H_3$ (sr. Erhart 1993, 55). V derivačně-paradigmatickém stádiu má sufix $-H_3$ funkci vyjadřovat funkční párovost (tedy pár, který není dán náhodně). Poté, co vznikla gramatická kategorie čísla, byl sufix buď zařazen do prostředků této kategorie (vytvořila se kategorie duálu), nebo ne (kategorie duálu se nevytvořila).

Na počátku historické doby nacházíme kategorii duálu v jednotlivých slovanských jazycích v různém stavu. Jak ukázal Dostál (1954), většinou spolu s dobudováním kategorie numeru jako kategorie čistě gramatické spočívající na centrálním protikladu singulár vs. plurál dochází k zániku kategorie duálu; jen v jazycích, kde se uplatňuje záměrná (mimojazykově daná) intelektualizace resp. archaizace, dochází k její úplné paradigmaticizaci (staroslověnština, slovinština, lužická srbština). Také v češtině během 15. století duál definitivně zaniká (sr. Vážný 1970, 6, Komárek 1981, 82-84, Lamprecht–Šlosar–Bauer 1986, 133). Z hlediska diachronní formální morfologie češtiny je zajímavá otázka, co se s prostředky duálu stalo. Pokud jde o spisovný jazyk, u některých lexémů zčásti převzaly funkci plurálovou (k tomu viz podrobně Berger 1999). V některých substandardních varietách se duálová koncovka dativu-instrumentálu uplatnila jako instrumentál plurálu bez lexikálního omezení (většinou byla zobecněna

podoba s vokalicovou bazí *a*-kmenovou, resp. *ja*-kmenovou; sr. Bělič 1972, 162n, Komárek 1981, 80n); kromě dvou ojedinělých dokladů z 15. století (*koniema* 1406 a *třma* Husitská kronika Vavřince z Březové) a jednoho dokladu z počátku 16. století (*lidma* Všeherd) uvádí Gebauer (1896, 20, 405) soustavnější doklady až středočeské: od konce 16. století u číslovek *tři* a *čtyři* (*třima* 1582? Lomnický, *čtyrma* 1603 Nudožerský), od počátku 17. století u zájmen a adjektiv (*svýma* 1602, *kamenýma* 1608) a od poloviny 17. století i u substantiv (*čajkama* 1644, *zdiema* 1647, *lidma* 1672 ad.).

Toto převzetí plurálové funkce koncovkou od původu duálovou má poučnou paralelu ve vývoji deklinace lotyšské. Dnešní lotyština má následující koncovky dativu plurálu: *-iem*, *-ām*, *-'iem*, *-ēm*, *-īm*. Budeme-li vokalicové báze těchto koncovek, tedy *ie*, *ā*, *'ie*, *ē* a *ī* interpretovat jako kmenotvorný formant (téma), pak za vlastní morf dativu plurálu lze považovat *-m*, resp. *-ms* (stejně pro všechny deklinace). Ve starších památkách nacházíme *-iems*, *-āms*, *-'iems*, *-ēms*, *-īms*, bez vokalicové báze tedy *-ms*: tyto koncovky – až na nepatrné výjimky, které je možno vyložit i jako tiskové chyby – jako jediné se vyskytují od prvních lotyšsky psaných památek z 80. let 16. století do 30. let 17. století; přibližně od poloviny 17. století začíná kolísání mezi *-ms* a *-m*; od konce 17. století převažuje koncovka *-m*, která nakonec během 18. století vytlačí koncovku *-ms* úplně; *-ms* se vyskytuje ještě v západokurských dialektech (v. Endzelin 1923, 296n § 231, 307 § 255, 311 § 270, 320 § 283, Vānags 1994, 123). Koncovku *-ms* nacházíme ovšem i v dnešním spisovném jazyce, a to v paradigmatu plurálového (ve smyslu slovesné kategorie!) označení mluvčího a adresáta:

	my	vy
dativ	<i>mu-ms</i>	<i>ju-ms</i>

Jediným možným prostředkem rekonstrukce časově primárních funkcí těchto formantů je metoda komparační, totiž srovnání se stavem litevským. V litevštině má kategorie numeru tři gramémy: singulár, plurál a duál. V současném jazyce je duál co do svého užití okrajový (téměř vůbec se neužívá), nicméně existuje jako plnohodnotná, paradigmaticky úplná gramatická kategorie s příslušnými morfologickými prostředky. Pokud jde o dativ, nacházíme zde následující koncovky: v plurálu *-ams*, *-oms*, *-ēms*, *-ims*, *-ums*, *-iems*, v duálu *-am*, *-om*, *-ēm*, *-im*, *-um*, *-iem*; bez vokalicové báze jako tématu tedy *-ms* a *-m*.

Na základě takového srovnání lze pak předložit následující výklad (sr. i Rūke-Draviņa 1977, 98):

Ve výchozím systému bylo *-ms* koncovkou dativu plurálu a *-m* koncovkou dativu duálu; po zániku kategorie duálu se koncovka *-m* uplatnila v plurálové funkci, pouze u pojmenování mluvčího a adresáta, tedy kategorií ostře vymezených vůči ostatním pojmenováním (fungujícím v třetí osobě!), zůstala koncovka *-ms*.

EXKURS: svědectví litevských dialektů

Jak bylo řečeno, novější spisovná litevština duál neužívá (zhruba od meziválečného období, sr. Zinkevičius 1980, 180). Duál nemá také naprostá většina novodobých litevských dialektů. Pokud jde o prostředky dativu plurálu, nacházíme v jednotlivých dialektech různé stavy, které korespondují se stavy v jed-

notlivých obdobích vývoje lotyšského (sr. Zinkevičius 1966, 205, 234n a 1980, 181): západolitevská (žemaitiská) nářečí mají *-ms* (jako nejstarší lotyšské památky), v některých středolitevských nářečích kolísají koncovky *-ms* a *-m* (jako v lotyšských památkách od 30. let 17. století do 18. století) a konečně v nářečích východolitevských (aukštaitiských) je koncovka *-m* – stejně jako v lotyštině od 18. století; duálovou koncovku *-m* a plurálovou *-ms* rozlišují (stejně jako starší litevský spisovný úzus) jen dialekty okolí Klaipėdy. Je tedy možno říci, že aukštaitiská nářečí naložila s duálovou koncovkou *-m* stejně jako lotyština.

Tato aukštaitisko-žemaitiská dichotomie v realizaci morfému dativu plurálu má korespondenci ve starolitevském období. Zde totiž existuje ještě jedna koncovka: *-mus*. Koncovky *-mus* a *-ms* si vzájemně konkurují, až během 18. století postupně převáží *-ms*. Tento proces je rychlejší u autorů pocházejících z žemaitiské jazykové oblasti: u nich převažuje *-ms* už v nejstarších textech, zatímco u autorů aukštaitiských až později (sr. Senn 1966, 95, Zinkevičius 1980, 193n a 1987, 180).

Je zjevné, že mezi popisem vývoje českého instrumentálu plurálu a popisem vývoje lotyšského dativu plurálu je rozdíl noetický: poznání poskytované prvním popisem má jinou hodnotu než to, které poskytuje popis druhý. Zatímco totiž v prvním případě se popisuje něco, co existuje, v druhém je tomu tak jen zčásti.

Na tomto příkladě lze rovněž velmi dobře pozorovat rozdíl mezi povahou metody jazykovědy historické a jazykovědy srovnávací. Zatímco první lze oprávněně nazývat diachronní, druhá je daleko spíše achronní: nelze v ní totiž v rozhodném okamžiku užít metodu historickou, neboť slovy A. Meilleta (1934, 49) „on ne peut expliquer historiquement une forme que par une forme plus ancienne“; pokud ale žádná forma nepředchází, můžeme pouze na základě srovnání s určitým okruhem jiných jazykových systémů zkonstruovat vysvětlovací model (sr. Meillet 1925, 15, Hjelmslev 1971, 25) a ten není sám o sobě vázán na čas ani prostor.

Není pochyb o tom, že v případě lotyšských a litevských koncovek dativu plurálu by bylo možné zkonstruovat i jiné vysvětlovací modely, myslíme ale, že ten, který jsme předložili výše, má tu výhodu, že je nejjednodušší (tzn. nechává nejméně nezodpovězených otázek).

EXKURS II: rozpad vs. zmizení

Osudy kategorie duálu jsou poučné ještě v jednom ohledu: lze na nich názorně ukázat, že zánik morfologické kategorie může mít dvojí podobu. Jeden způsob zániku lze nazvat rozpadem, druhý zmizením. V prvním případě jde totiž o skutečný rozpad kategorie – o oddělení morfů od morfémů; morfy však z jazyka nemizí, nebo alespoň ne zcela – jsou přiřazeny k jiným morfémům. V případě zmizení morfologické kategorie jsou morfy jednoduše opuštěny, přestanou se užívat. Pokud jde o kategorii duálu, viděli jsme, že k jejímu rozpadu došlo v češtině a většině litevských dialektů a rozpad jsme předpokládali rovněž pro lotyštinu. K zmizení duálu došlo v novější spisovné litevštině (můžeme-li zde

tento proces již považovat za ukončený) a v západolitevských dialektech. Zajímavá a instruktivní je v tomto ohledu situace v lužické srbštině. V psaném spisovném jazyce (v obou jeho variantách) existuje kategorie duálu. V jazyce mluveném však lze hovořit o mizení duálu (proces zániku ještě není dokončen): tato tendence užívat plurálové prostředky na místě duálových je zvlášť výrazná, jedli o vyjádření sumativního dvojného čísla (sr. Faßke–Michalk 1981, 428–430). Dialekty lze v tomto ohledu rozdělit do tří skupin (sr. Faßke 1975, 19–36): v jedněch dialektech duál existuje a užívá se (situace se liší co do počtu pozic, v nichž je duál nahraditelný plurálem); v jiných kategorie duálu sice existuje, ale její prostředky jsou ve všech pozicích nahraditelné prostředky plurálovými – jedná se zde tedy o mizení této kategorie; a konečně ve skupině nejjihnějších dialektů došlo k zániku kategorie duálu, a to k jejímu rozpadu: někdejší duálové morfy jsou zde fakultativními variantami plurálu, nebo se uplatnily jako plurálové morfy některých lexémů.

Je zjevné, že zatímco historická jazykověda může postihnout oba dva způsoby zániku morfologické kategorie, může jazykověda srovnávací popsat jen první z nich. Jinými slovy, zanikne-li morfologická kategorie v prehistorickém období, lze to zjistit pouze tehdy, měl-li zánik podobu rozpadu.

LITERATURA

- BĚLIČ, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.
- BERGER, T.: Zur scheinbaren Produktivität des Duals im heutigen Tschechischen. In: W. Girke – A. Guski – A. Kretschmer (edd.): *Vertogradъ mnogocvetnyj. Festschrift für Helmut Jachnow*. München 1999, 9-20. (Specimina philologiae Slavicae, Supplementband 64)
- BRUGMANN, K.: *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Straßburg 1904.
- CURIN, F.: *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*. Praha 1967.
- DOSTÁL, A.: *Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině*. Praha 1954.
- ENDZELIN, J.: *Lettische Grammatik*. Heidelberg 1923.
- ERHART, A.: *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*. Innsbruck 1993.
- FASSKE, H.: *Sorbisches Sprachatlas 11. Morphologie. Die grammatischen Kategorien – Die Paradigmatik des Substantivs*. Bautzen 1975.
- FASSKE, H. – MICHALK, S.: *Grammatik der obersorbischen Sprache der Gegenwart. Morphologie*. Bautzen 1981.
- GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého. III/1*. Praha – Vídeň 1896.
- HJELMSLEV, L.: *Jazyk*. Praha 1971.
- HOSKOVEC, T.: Recenze Kurzové 1993. *Slovo a slovesnost* 57, 1996, 145-153.
- HOSKOVEC, T.: Les relations spatiales et la déclinaison des langues indo-européennes. In: Zima, P. – Tax, V. (edd.): *Language and Location in Space and Time*. München 1998, 62-84.
- HOSKOVEC, T.: Sur la paradigmatization du verbe indo-européen (première partie). *Travaux du Cercle linguistique de Prague (nouvelle série)* 3, 1999, 165-191.
- KOMÁREK, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha 1981.
- KURZOVÁ, H.: *From Indoeuropean to Latin*. Amsterdam – Philadelphia 1993.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.
- MEILLET, A.: *La méthode comparative en linguistique historique*. Oslo 1925.

- MEILLET, A.: Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris 1934.
- MEISER, G.: Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache. Darmstadt 1998.
- RIX, H.: Historische Grammatik des Griechischen. Darmstadt 1992.
- RŪĶE-DRAVIŅA, V.: The Standardization Process in Latvian. Stockholm 1977.
- SENN, A.: Handbuch der litauischen Sprache. I. Heidelberg 1966.
- SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941.
- SKALIČKA, V.: Typ češtiny. Praha 1951.
- SZEMERÉNYI, O.: Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1990.
- VĀNAGS, P.: Die Entwicklungstendenzen der Kasusendungen in den ältesten lettischen Sprachdenkmälern. In: *Linguistica Baltica* 3, 1994, 121-130
- VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká. II/1. Praha 1970.
- ZINKEVIČIUS, Z.: Lietuvių dialektologija. Vilnius 1966.
- ZINKEVIČIUS, Z.: Lietuvių kalbos istorinė gramatika. I. Vilnius 1980.
- ZINKEVIČIUS, Z.: Lietuvių kalbos istorija. II. Vilnius 1987.

ZWEI BEMERKUNGEN ZUR ENTWICKLUNG DER TSCHECHISCHEN DEKLINATION

Zum Instrumental Singular der Adjektive des Typs *dobrý*

Im ersten Abschnitt des vorliegenden Aufsatzes wird postuliert, daß das Ausbleiben der Wandlung $y > ej$ im Instrumental Singular der Adjektive des Typs *dobrý* mit der Tendenz zur Agglutination in der neutschechischen Deklination zusammenhängt.

Zum Schicksal der Dualmorphie (ein tschechisch-lettischer Vergleich)

In nichtschriftsprachlichen Varietäten des Tschechischen hat die altschechische dualische Instrumentalendung nach dem Verlust des Duals die Funktion des Instrumental Plural übernommen. Ergebnisse eines ähnlichen Prozesses findet man im lettischen Dativ Plural.

Bohumil Vykypěl

Ústav pro jazyk český AV ČR

etymologické oddělení

Veveří 97

CZ-602 00 Brno

bvykypel@iach.cz

